

Владимир ЈОВАНОВИЋ*
Историјски институт
Београд

ПОВРАТАК РЕЖИМУ ЛИЧНЕ ВЛАСТИ У СРБИЈИ КРАЈЕМ 19. ВЕКА

Апстракт: Један од кључних политичких процеса који се одвијао у Србији крајем 19. века везан је за обнову режима самодржавља. Циљ последњих Обреновића, у покушају да додатно учврсте своју неоспорну надмоћ, остварен је применом различитих, махом насилних политичких средстава. То је учињено нападом на уставни поредак, завођењем најстроже цензуре јавне речи, монтираним судским процесима уз помоћ бројних агената тајне полиције. То је само део богатог политичког репертоара из „дворске кухиње” последњих Обреновића, који је између 1894. и 1900. био наметнут српским грађанима. Штетне последице изазване систематским гушењем достојанства српских грађана биле су приметне и у нагом увећању броја доушника и денунцијаната, ангажованих од стране власти. Коначно, атмосфера страха и опште несигурности изазвала је снажну реакцију неколицине српских писаца и сатиричара. Радоје Домановић и Јанко Веселиновић међу првима су осудили реакционарни лични режим и атмосферу удвориштва која је завладала у Краљевини Србији на самом крају 19. века.

Кључне речи: самодржавље, државни удар, преки суд, Милан Обреновић, Александар Обреновић, тајна полиција.

Abstract: One of the key political processes to occur in Serbia at the end of the nineteenth century was related to the restoration of the autocratic regime. In an attempt to further strengthen their indisputable dominance, the goal of the last Obrenovićs was achieved by applying various political tactics, often violent, including compromising the constitutional order, the introduction of strict censorship of the public word, rigged trials and the employment of numerous secret police agents. All this was only part of the rich political repertoire of the last Obrenovićs, the manifestations of which were imposed on Serbian citizens between 1894 and 1900. The harmful consequences caused by the systematic suppression of the dignity of Serbian citizens were also accompanied by the sudden increase in the number of informants and denunciators, hired by the authorities. This atmosphere of fear and general insecurity consequently provoked a strong reaction from several Serbian writers and satirists. Radoje Domanović and Janko

* vladimir.jovanovic@iib.ac.rs

Veselinović were among the first to condemn the reactionary personal regime and the atmosphere of ingratiation that prevailed in the Kingdom of Serbia at the very end of the nineteenth century.

Key words: autocracy; coup d'état; court-martial; Milan Obrenović; Aleksandar Obrenović; secret police.

Многи савременици дали су свој суд о необичном, неки би рекли и одвише импулсивном карактеру Милана Обреновића. Његови блиски сарадници и познаници описали су га као врло даровитог, али суштински несрећног владара, несхваћеног и препуног унутрашњих супротности и немира. Уз многе и несумњиве квалитете, Милан Обреновић одликовао се непостојаном природом и показивао склоност ка неограниченој власти. Притом, он није крио да му је живот у једној сељачкој земљи и у провинцијалној вароши попут Београда бескрајно досадан. Њега су, напротив, много више привлачила монденска средишта Европе, та забавишта за расипне и хедонистички настројене представнике високог племства и плутократске елите.

Наталија Обреновић, Вукашин Петровић и Милан Пироћанац само су неки од савременика које је необична психа Милана Обреновића фасцинирала, али и забрињавала. Чедомиљ Мијатовић га је једном приликом описао као сасвим особену владалачку појаву која је попут метеора осветлила српско политичко небо.¹ Он, међутим, описује и многе негативне одлике његовог карактера, укључив и његов цинизам, прорачунатост и перфидност. Заиста, краткотрајна владавина краља Милана била је све само не период мирног и стабилног развоја. Напротив, она је обиловала бурним, често и скандалозним политичким догађајима. Довољно је присетити се само Бонтуове афере која је уништила финансијски углед Србије на страним берзама, или пак љубавних авантура краља Милана, о којима је потанко писала краљица Наталија Обреновић.

У складу са наглим душевним преокретима којима је био склон, за мање од једне деценије краљ Милан се потпуно заситио власти, уз тврдњу да су му живци већ сасвим истрошени, а да му је и бреме управе земљом постало претешко.² Психички исцрпљен и уморан од власти, својим политичким сарадницима краљ је често износио намеру да се у скоројој будућности отресе владарских обавеза и да се као приватан човек посвети

¹ Chedomille Mijatovich, *The Memoirs of a Balkan Diplomatist*, London 1917, 29.

² Гргур Јакшић, *Из новије српске историје*, Београд 1953, 162–172.

искључиво својој личној срећи. Тај заиста необичан план он је ускоро спровео у дело. Недуго пошто је 1888. године земљи подарио један врло слободоуман устав, уследила је и његова абдикација. Но, упркос томе што је тек напустио престо, занимљиво је да је Милан Обреновић у више наврата изјављивао да ће се у Србију ускоро вратити као победилац и диктатор.³

Поједини савременици изнели су бојазан да бивши краљ заправо и не помишља на политичку апстиненцију, већ да је његова абдикација само лукав маневар који је извео по саветима својих бечких политичких саветника. Та комбинација заснивала се на уверењу да је нови устав, на коме је сам Милан Обреновић највише и инсистирао, исувише слободоуман. Стога ће његове одредбе изазвати политички хаос, после чега ће га сами грађани молити да се врати у земљу и преузме власт. Такав расплет догађаја, који је бивши краљ интимно прижељкивао, није се обистинио. Уместо тога, Милан Обреновић је од дотадашњег монарха постао само релативно имућан грађанин, жељан провода.

Доскорашњи краљ убрзо је почео да крстари на широком простору између Париза, Монте Карла и Карлсбада. У Србију је наредних година свраћао тек повремено, пошто би му понестало новца. Расипност и екстраваганција постају типичан стил грофа од Такова, како је гласила нова титула бившег српског монарха. Карте, игре на срећу и провод са различитим милосницама, као и огромни новчани дугови, стварне су последице декадентног начина живљења бившег српског краља. Не размишљајући много о последицама, Милан Обреновић је за кратко време утрошио новац којим је располагао. Зато се већ током 1892. нашао у незавидној ситуацији, док су му бројни повериоци, од којих је лакоумно узајмљивао новац, већ дисали за вратом.

О томе сведочи и очајничко писмо којим се обратио својој бившој супрузи краљици Наталији, после свих понижења и непријатности које је јој је дотад приредио. То писмо приказује Милана Обреновића у тренутку највећег моралног посрнућа и душевног растројства, спремног да удара у танке жице сентименталног. Нимало импресионирана, Наталија Обреновић прозрела је његово позерство као плод лоше глуме. Милан Обреновић уживео се у улогу човека коме су дани одбројани, док је заправо смерао да се докопа новца своје бивше супруге. После те неславне епизоде уследио је неочекивани повратак бившег краља у воде дубоке политике. Чињеница је да су државни удари, који су уследили 1893. и 1894, били искључиви плод политичких махинација Милана Обреновића.

³ Владо Маријан, *Повратак грофа од Такова*, Београд 2013, 413.

У истом периоду сазреле су и врло реакционарне политичке идеје, које је бивши краљ убрзо почео да спроводи у дело. Оне су почивале на убеђењу да је у Србији немогућ сваки даљи напредак уколико земљом буду управљали радикали, са својом сељачком демагогијом и огромном популарношћу. Велику подршку коју су радикали уживали двор је видео као нескривену опасност, аномалију која нарушава равнотежу снага. То је и суштински узрок многих политичких ломова који су од 1894. потресали Србију.

Међутим, сам процес рестаурације самодржавља одвијао се постепено, и отпочео је изненадним повратком Милана Обреновића у Београд, у јануару 1894. године. Званичном Петрограду, који се претходних година и финансијски ангажовао не би ли Милана Обреновића држао подаље од Србије, овакав развој догађаја био је врло непријатан.⁴ Ако су се у првом тренутку надлежни можда понадали да се Милан Обреновић неће грубо умешати у унутрашње ствари земље, њихова очекивања ускоро су изневерена.

Све што је двору у том тренутку недостајало за остваривање својих планова била је неколицина политичара, довољно бескрупулозних и спремних да се лично ангажују на једном доста незахвалном задатку. Убрзо, почела је опрезна сондажа терена и селекција могућих кандидата за одређене министарске позиције у новој влади. Један од почаствованих том неочекиваном понудом двора био је и Јован Авакумовић, искусни либералски првак. Стари поштовалац двора и човек од нарочитог поверења краљева Милана и Александра, Авакумовић сведочи садржајима тајних састанака у двору, почетком 1894. године. Први услов који је двор поставио био је да се Устав из 1888. године укине. Објашњење краља Милана било је да тај устав политички ограничава круну и већа права даје Народној скупштини него самом монарху. У том смислу он је врло штетан по општи напредак, јер предност даје „разорљивим” елементима, мислећи наравно на радикале. Уместо тог устава, краљеви су смерали да врате на снагу онај из 1869, који би круни обезбедио много шири маневарски простор.⁵

Овај предлог се Авакумовићу учинио сувише реакционаран, услед чега је одбио да се ангажује у кројењу таквих планова круне. Уместо

⁴ Како је то објаснио руском посланику у Србији, Александру Ивановичу Нелидову, краљ Александар је повратак Милана Обреновића у земљу правдао потребом за политичким саветима свога оца. *Односи Србије и Црне Горе у XIX веку 1804–1903*, прир. Петар Поповић, Београд 1987, 713.

⁵ Јован Авакумовић, *Мемоари*, прир. Слободан Турлаков, Сремски Карловци – Нови Сад 2008, 372–377.

њега, на место шефа кабинета и министра унутрашњих дела доведен је Светомир Николајевић, познат као слепи поклоник Милана Обреновића, уважен у широј јавности, али уједно и закleti противник радикала. Не много скрупулозан, овај професор Велике школе показао је спремност да изврши сваки налог који би му из двора био упућен. Један од првих Николајевићевих потеза било је и стављање потписа на краљев указ којим су, противно Уставу и постојећим законима, готово у потаји била враћена права члана краљевског дома Милану Обреновићу.⁶

Овај врло непопуларан потез младог краља био је изазван жестокима нападима хумористичке штампе на Милана Обреновића. Она се немилосрдно обрушила на краљевог оца, приказујући га као непоправљивог коцкара, расипника, скитницу и насилника. Карикатуре које су почетком 1894. излазиле у *Геци*, *Враголану* и сличним шалјивим листовима пуне су увредљивих надимака. „Трбушина”, „Маковски краљ”, „Екс екс рекс” и томе слични погрдни изрази за Милана Обреновића доводили су српски двор до беснила.⁷ Још већа забуна настала је у тренутку када је Касациони суд одбио да призна важност тог указа од 17. априла 1894.⁸ Стојећи на сасвим правилном гледишту да је Устав свакако старији од указа, противзаконити потези двора били су поништени.⁹

Те неочекиване сметње, у крајњој линији, само су убрзале одлуку двора о неопходности извођења државног удара, коме је Александар Обреновић ускоро и прибегао. Био је то други по реду државни удар младог осамнаестогодишњег монарха. *Службене новине* од 9. маја 1894. обнародовале су краљев проглас да се укида Устав из 1888, као и да је враћен на снагу онај из 1869. године.¹⁰ Мотивација тог тако крупног политичког корака круне била је врло слабашна и обавијена врло уопштеним фразама. У својој прокламацији народу поводом државног

⁶ Живан Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века*, III, Београд 1924, 294–295.

⁷ Ивана Иконић, *Српска хумористичко-сатиричка периодика друге половине XIX и почетка XX века*, (докторска дисертација), Београд 2015, 44.

⁸ Сви датуми у тексту дати су по старом календару.

⁹ Покушајем да пречицама оствари свој наум, двор Обреновића довео је себе у непријатну позицију. Како би био отклоњен неочекивани отпор Касационог суда, на судије су вршени различити притисци. Од њих је тражено да добровољно поднесу оставке или оду у пензију. Упркос томе, већина судија гласала је да је краљевски указ од 17. априла незаконит. Милан Пироћанац, *Белешке*, прир. Сузана Рајић, Београд 2004, 520–521; Ж. Живановић, *Политичка историја Србије*, III, 265–266.

¹⁰ Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, I, Београд 1990, 250–254.

удара, главни аргумент краља Александра био је да су „многе установе државне стављене на извитоперени темељ” и тако стављене у службу „личним и страначким страстима”.¹¹ Тиме је отпочело раздобље реакције које је обележило последњу деценију владавине династије Обреновића у Србији.

Не случајно, свега неколико дана пред укидање Устава из 1888. покренута је обимна полицијска истрага која је имала за циљ да медијски покрије горак укус скорог државног удара. Реч је о изненадном откривању Чебинчеве афере као једног од првих, у потпуности монтираних судских процеса. Пироћанац је већ током 1894. године закључио да Николајевић није ништа друго до један агент-провокатор краља Милана.¹² Један од угледних радикала сведочи како је само срећом избегао да буде умешан у овај потпуно исфабриковани процес. Он открива како је мало познати и банкротирани трговац из Краљева Михаило Чебинац уједно био и агент-провокатор министра полиције и краља Милана. Чебинац је имао прост задатак да сам себе оптужи да је с фондом од свега сто динара припремао оружани устанак у Србији и државни преврат.¹³

Иако су докази били више него слаби, многи од окривљених радикала ипак су били осуђени на вишегодишње затворске казне. Главнооптужени Чебинац, уместо стрељачког строја или дугогодишње робије, зачудо добија невероватно благу казну за наводни покушај државног преврата. Уместо у затвору, Чебинац је време проводио по пожаревачким кафанама и јавним кућама. То открива врло занимљив чланак „Чебинац лумпује”, објављен у листу *Одбрана*.¹⁴ За разлику од главнооптуженог, многи радикали, иако сасвим невини, приморни су да се тискају по нездравим собама Пожаревачког казног завода.

Лажни сведоци, измишљени докази, као и врло неправичне пресуде говоре о почетку краја правне државе. Бар за оне које би двор, макар и без доказа, решио да оптужи и осуди. Чебинчева афера, осим као слика једног безобзирног времена, нормализује и концепт суровог поступања према политичком кривцу, трансформисаном у државног непријатеља.¹⁵ Слично чувеној афери Драјфус, која се одвијала у Француској у истом

¹¹ Ж. Живановић, *Политичка историја Србије*, III, 268–269, 294–295.

¹² М. Пироћанац, *Белешке*, 524–525.

¹³ Паја Михаиловић, *Дневници*, прир. Јасмина Милановић, Београд 2010, 323–324.

¹⁴ Андрија Раденић, *Прогон политичких противника у режиму Александра Обреновића 1893–1903*, Београд 1972, 112–113.

¹⁵ Драгоје Тодоровић, *Народни трибун Ранко Тајсић*, Београд 1983, 303–319.

периоду, политички отпадник могао је бити подвргнут бруталном и сасвим незаконитом третману.¹⁶

Шире посматрано, самодржавље као облик политичке владавине у Србији није био тако редак феномен. У једном или другом облику, концепт личне власти преовлађујући је начин управе у Србији већ дуже од два века. Уз краће прекиде, самодржавље је било присутно од времена војда Карађорђа, све до владавине Александра Карађорђевића или Јосипа Броза, као класичних поклоника политике чврсте руке, увијене у различите правне форме. У том смислу, ни покушај повратка самодржављу од стране последњих Обреновића није представљао неочекиван корак. Према речима једног од упућених савременика, ренесанса самодржавља у Србији била је само један од експеримената, сервиран из дворске политичке лабораторије Обреновића.¹⁷

Почетком 1894. године Милан и Александар Обреновић увиђају да политичког противника који радикализује сељачке масе и пружа жилав отпор треба сломити свим средствима и по сваку цену. Искуство са фанатичним отпором радикала учинило је краља Милана огорченим противником свих популистичких и лево оријентисаних политичких покрета. Но, уместо да сузбија радикалске победе на скупштинским изборима применом насиља, од 1894. бивши краљ помишљао је да радикале потисне уз помоћ изборног цензуса, као згодног политичког оруђа. Сиромашни порески обвезници, који су махом гласали за радикале, били би аутоматски искључени из изборног процеса. Остатак друштва, који су чинили имућнији грађани, гласао би по вољи двора. Овакво резонување показује да је Милан Обреновић заправо био тај који је лако посегао за радикалним мерама у рату против радикала.¹⁸

Када је реч о самодржављу у Краљевини Србији, једно од кључних питања јесте какав је био интиман став крунисаних глава према сопственим поданицима? Окружени луксузом, свитом дворјана и мноштвом слугу, последњи Обреновићи врло су неспутано исповедали своја аутократска начела управе. Она су постепено постала нераскидиви део њиховог стила владања. Краљица Наталија, рецимо, види дојкињу свога сина Александра само као „снажно и здраво створење”, деперсонализујући ту слушкињу до

¹⁶ Детаљније: George Whyte, *The Dreyfus Affair; a Chronological History*, Palgrave Macmillan 2008.

¹⁷ Ж. Живановић, *Политичка историја Србије*, III, 267.

¹⁸ Током преговора са Авакумовићем Милан Обреновић је припремио и пореске спискове, како би додатно поткрепио своју аргументацију. Ј. Авакумовић, *Мемоари*, 376.

нивоа простог објекта.¹⁹ Овај наизглед небитан детаљ ипак доста говори о хладној и прилично охолој природи српске владарке.

Краљ Милан је, опет, Србима упорно порицао право да самостално политички расуђују, сматрајући их неспособним да схвате „више државне” интересе сопствене земље. Стога је једино питање које се постављало после 1894. било у којој мери и на какав начин ограничити права политичког одлучивања самим грађанима. Уместо политичких слобода, двор је намеравао да им наметне улогу покорних поданика. Од самих сељака отворено се тражило да се окану агитација и да буду мирни и аполитични ратари, вредни кулучари и уредни порески обвезници. Још као млад владар, седамдесетих година 19. века, Милан Обреновић изнео је врло занимљиву опаску о својим поданицима. Србину, сматрао је, леже само три друштвене улоге: чиновника, пандура или сељака.²⁰

Чињеница је да су такви ставови Милана Обреновића само прогресирали током наредних деценија. У том смислу посебно злоћудно звучи порука коју је он једном приликом упутио Наталији Обреновић, а која је гласила: „не верујте Србима”. Временом, то је постао политички аманет који је Милан Обреновић све чешће износио и пред наследника престола краља Александра. Стога је политика чврсте руке и аутократија било све што је нови лични режим могао да понуди својим поданицима.

Оно што у суштини одређује појам личне власти у држави последњих Обреновића јесте поступно брисање граница између самог владара и важних полува власти, посебно извршне и оне законодавне. Већ током 1894. очигледна је спремност двора да се поиграва самим уставним поретком и да мења, укида или оживљава уставна решења, сходно својим личним замислима. Оно што такође одређује личну власт каква је у Србији настајала на преласку из 19. у 20. век је угрожавање правне државе. У међувремену, уз садејство краљева Милана и Александра, окончана је прва етапа фронталног напада на радикале. У кратком року, уз помоћ министра полиције, демонтиране су кључне установе радикалске демократије и уништени последњи остаци локалне самоуправе, ти бастиони српског радикализма.²¹

¹⁹ Наталија Обреновић, *Моје успомене*, прир. Љубинка Трговчевић, Београд 1999, 81.

²⁰ Драга Вуксановић-Анић, прир., *Са капетаном Д'Ормесоном 1877. 22 дана у двоколицама кроз Србију*, Београд 1980, 34.

²¹ Ružica Guzina, *Opština u Srbiji 1838–1918*, Београд 1976, 326–328; Мирослав Свирчевић, *Локална управа и развој модерне српске државе*, Београд 2011, 433–434.

На насиље режима одговорено је појединачним актима насиља и ликвидацијом извесног броја председника општина и кметова, широм унутрашњости.²² То је само подстакло двор у намери да се помоћу министра полиције Николајевића коначно обрачуна са радикалском општином. У оним крајевима где су бивали смакнути у народу омражени кметови, заведена је још омраженија институција *регената*, именованем бивших пензионисаних полицијских писара. Ти регенти су преузимали управу над више обједињених општина. Нема спора да Светомир Николајевић свакако није био најподеснији кандидат за министра полиције.²³ У једном приватном разговору са познатим новинаром Пером Тодоровићем он је, у стању највећег узбуђења, обећао да ће се лично обрачунати са радикалским бунцијама и разбојницима. Но, уколико не буде успео да изврши задатак који му је поверен, изјавио је да ће себи пресудити револвером који је стајао на његовом министарском столу.²⁴ У другој прилици Николајевић је изјавио како ће широм Србије он лично организовати чете које ће из потаје вребати и ликвидирати радикалске букаче.²⁵

Иако претеран, фанатизам Светомира Николајевића добро је послужио плановима двора. За бројне услуге краљу Милану, он је награђен звањем државног саветника.²⁶ Међутим, тек што је служећи династију сахранио свој политички углед, Николајевић је једноставно збачен с власти, октобра 1894.²⁷ На његово место доведен је много искуснији Никола Христић, познат као оличење свих реакционарних режима у Србији. После краткотрајне владавине напредњака и њихове неуспешне уставне реформе, уследила је бледа и неуверљива влада Ђорђа Симића, такође кратког века. После неколико година лутања при избору политичког курса, двор Обреновића се у октобру 1897. вратио на већ познату идеју о потпуном преуређењу српске политичке сцене.

²² Како сведоче деловодни протоколи и регистри Министарства унутрашњих дела за 1894. и 1895. годину, бројеви ликвидираних представника општина нису били занемарљиви.

²³ С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, I, 257–259.

²⁴ Пера Тодоровић, *Дневник*, прир. Латинка Петровић, Београд 1990, 166.

²⁵ М. Пироћанац, *Белешке*, 524–525.

²⁶ Краљ Милан не само што је богато наградио Светомира Николајевића већ је финансијски помагао и његовог сина, као студента сликарства на престижној минхенској Академији. Божидар Николајевић, *Из минулих дана – сећања и документи*, Београд 1986, 88–93.

²⁷ Ж. Живановић, *Политичка историја Србије*, III, 274–275.

У октобру 1897. за министра председника доведен је Владан Ђорђевић, енергичан и одан Милану Обреновићу колико и већ заборављени Светомир Николајевић, само много савитљивији. Краљ Александар је пред Ђорђевића изнео нацрт пројекта свеобухватне реформе, заснован на принципима самодржавља. Врло је значајна краљева тврдња да би један конзервативни режим за кратко време довео Србију на пут прогреса и напретка. Он је истакао „да у Србији има озбиљних људи који су уверени да би апсолутизам брзо излечио Србију од свију невоља од којих она данас страда”.²⁸

У јесен 1897. сазрела је и идеја краљева Милана и Александра да се радикали сасвим одстране из политичког живота земље. Та замисао остварена је током 1898, уз свесрдну помоћ полицијског апарата. Владан Ђорђевић чак и не скрива да су избори за 1898. припремани на конференцијама у двору, уз присуство окружних начелника. Од њих је тражено да сачине спискове могућих кандидата за сваки округ понаособ, за које би могли гарантовати да ће бити изабрани.²⁹ Од полиције је тражено да се међу кандидатима за посланике нађу нови људи, најбоље газде и домаћини, као и они који плаћају највиши порез. Темељито припремљени, избори су окончани најтежим поразом радикала икад. Они су добили само једног посланика, међу више од две стотине скупштинара.³⁰

На скупштинским седницама поновљена је решеност краља да води земљу једним „конзервативним правцем, јер то је једини пут, да се створи од Србије добро уређена и јака држава”. Био је то сам врхунац личног режима Обреновића.³¹

Призивање конзервативног курса 1898. требало је да личној режиму обезбеди привид трајности и озбиљности. Зато је једна од првих мера режима било сузбијање страначког организовања у земљи. Према изменама у Закону о зборовима и удружењима, свим чиновницима и званичницима, али и свештеницима и учитељима забрањено је да учествују на политичким окупљањима, под претњом губитка радног места.³² Био је то крај организованог партијског живота у Србији. Потом су уведене и врло оштре измене у Закону о штампи, која се, према

²⁸ Владан Ђорђевић, *Крај једне династије*, I, Београд 1905, 7.

²⁹ *Исто*, I, 411–412.

³⁰ Васа Казимировић, *Никола Пашић и његово доба*, I, Београд 1990, 555–558; Живан Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века*, IV, Београд 1925, 94.

³¹ В. Ђорђевић, *Крај једне династије*, I, 517.

³² *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији*, LIII, Београд 1901, 494–495.

тврдњама самог двора, исувише „разуздала”.³³ Према речима самих народних посланика, „морамо се постарати да спасемо душу народну од тровања, које се врши злоупотребом јавне речи”.³⁴

Сахрањивање српског вишег школства био је још један реакционаран корак личног режима, уз тврдњу да је српски образовни програм погрешно удешен. Он производи премало вредних ратара и земљорадника а превише кандидата за чиновничке позиције и звања. Он ствара чиновнички пролетаријат, склон политичкој агитацији. Позивање имућних и угледних газда да буду стубови режима стварало је једну невидљиву границу између два типа поданика у Србији. Поделу на оне корисне, пожељне и поуздане, и на све остале, који у политичком смислу представљају грађане другог реда. Упркос очевидним унутрашњим поделама, режим чврсте руке ушао је самоуверено у нову 1899. годину.

После успешног свршетка скупштинских седница из 1898, наступио је изванредан предах током кога се чинило да се режим личне власти налази у свом зениту. Радикали су били ућуткани, штампа придављена, а свет чинило се помирен са новонасталом ситуацијом. Било је то обећање једног дугорочног и стабилног, иако недемократског и мрачног режима. Све је наговештавало да ће нови поредак, установљен под снажним притиском двора, за дуго време потрајати. Утолико је веће чуђење изазвало оно што се 24. јуна догодило у самом срцу српске престонице. Био је то оружани напад на краља Милана од стране готово непознатог сиромашног младића Ђуре Кнежевића, пореклом из Босне. След догађаја који су се муњевито одвијали после тог неуспешног и по свему чудноватог атентата заправо је навестио колико је режим изнутра нестабилан и аутодеструктиван.³⁵

Истог дана, још пре но што је и почела званична истрага, краљ Милан је пред окупљенима изјавио да он зна ко је организовао напад.³⁶ Каснијих месеци испоставило се да је крајња намера двора била да макар и без чврстих основа уништи радикале и по могућству ликвидира саме вође радикала – Николу Пашића и Косту Таушановића. Пашић, који је тек одслужио казну деветомесечног затвора у Пожаревцу, ухапшен је и одведен у београдску „главњачу”, заједно са већином људи из Главног одбора странке. Као и многи други, и они су се жалили на прилично нехуман третман београдске полиције, данима без довољно воде или хране

³³ В. Ђорђевић, *Крај једне династије*, I, 510, 516.

³⁴ *Зборник закона и уредаба*, LIII, 154–159.

³⁵ Ана Цицовић, *Коста Динић*, Горњи Милановац 2012, 92.

³⁶ *Мемоари Вукашина Ј. Петровића*, прир. Слободан Турлаков, Београд 2009, 156.

и оковани.³⁷ Свеопште огорчење услед масовних прекорачења полицијских овлашћења током истраге поводом атентата није могло мимоићи Владана Ђорђевића. Одговорност за жестину полицијске акције он је одбацио уз тврдњу да се у то време налазио на лечењу у иностранству.

За разлику од преопширног исказа о атентату који је дао Владан Ђорђевић у књизи *Крај једне династије*, много је занимљивија верзија догађаја његовог заменика Вукашина Петровића. Он је међу првима читао нацрт оптужнице Преког суда и закључио да је она тако слаба да је апсолутно немогуће осудити окривљене на казне теже но што је заточење.³⁸ Другим речима, показало се да је брутално лишавање слободе, сумњичење за издају уз угњетавање осумњичених било сасвим незаконито и самовољно. Интервенција страних дипломата, који су енергично реаговали, спречила је краља Милана да не застрани у свом осветничком гневу. Био је то несумњив пораз самодржавља које нема моћ да суверено одлучује о животу и смрти политичког противника династије. Упркос врло јасним дипломатским сигнаlima, из српског двора су све до средине септембра 1899. године упорно тражене смртне казне, или бар казне дугогодишње робије за вође радикала. Тек после узастопних енергичних интервенција да се радикали као политички кривци никако не смеју погубити, жестина краља Милана је донекле попустила.³⁹

Циљ двора да усади страх међу радикале ипак је остварен, макар и обманом, уценом и преваром. Наиме, Генчић, који се у београдској „главњачи” сусрео са вођом радикала, брзо му је објаснио шта се од њега заправо очекује. Приликом давања завршног исказа пред судијама, он је приморан да се јавно одрекне својих сарадника и оптужи их за поткопавање династије.⁴⁰ Била је то цена коју је морао да плати уколико није желео да он и његови сарадници буду ликвидирани. И док је Пашић за свој покајнички наступ убрзо добио помиловање, остали осуђени послати су на издржавање вишегодишње казне робије у Кладовску тврђаву крај Дунава, где им је, као свим робијашима, био одређен принудни рад.⁴¹

³⁷ С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, II, 97–98.

³⁸ *Мемоари Вукашина Ј. Петровића*, 163–168.

³⁹ С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, II, 99–115.

⁴⁰ Коста Јездич, *Ивањдански атентат и Никола Пашић*, Београд 1926, 63–67; Никола Пашић, *Моја политичка исповест*, прир. Михаило Војводић, Београд 1989, 148–149; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, II, 116.

⁴¹ *Мале новине*, бр. 302, 13. септембар 1899; Ђорђе Костић, *Dunavski limes Feliksa Kapica*, Београд/Viminacijum 2011, 200–202; Ж. Живановић, *Политичка историја Србије*, IV, 116; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, II, 120.

Ни после свршетка преког суда и укидања ванредног стања режим није ублажио притисак на стварне, или имагинарне противнике двора и поретка. Већ октобра 1899. у погон је стављен и нарочит апарат тајне полиције, чији су агенти почели да врше масован надзор над сопственим грађанима. Под занимљивим називом – *Одељење за поверљиве полицијске послове*, та полиција безбедности основана је већ 5. октобра 1899. године.⁴² Нарочиту енергију режим је посветио сузбијању вербалних деликата, посебно уколико су били окренути псовању и вређању владајуће династије. Свако омаловажавање, писаном речју или говором у јавном простору, подлегало је одредбама Казненог законика.⁴³

Проширени су управо они параграфи који су за циљ имали да спрече сваки облик напада на личност и достојанство српског краља. Према изменама § 91 б, такође унетим 6. октобра 1899, „Ко речима, печатаним или непечатаним писменим саставом, ликовима или ма каквим изображењем или знацима увреди владајућег Краља, или иначе ма што предузима или изговори, из чега се мрзост на њега породити или чиме се он подсмеху или презрењу изложити може, да се казни затвором од једне до пет година”, док се исти преступ према престолонаследнику или члановима краљевског дома кажњава затвором од једног месеца до две године.⁴⁴

Не чуди онда што су многе странице приватних дневника и мемоарских списа остале празне или су биле уништене после Ивањданског атентата. Страх од могућих изненадних претреса и провала, као и од злонамерних тумачења писане или јавно изговорене речи увукао се дубоко у редове грађанства.⁴⁵ Политички потреси који су захватили земљу средином 1899. године продубили су јаз између људи оданих династији и оних сумњичених за неки вид политичке субверзије. Студенти, новинари, адвокати, лекари, чиновници и свештеници, чак и дојучерашњи министри прогањани су, хапшени и ислеђивани. Страх којим је режим свесно манипулисао последица је погрешног поимања власти. Управљати помоћу тајних агената и анонимних достава, уз стварање читавих спискова

⁴² *Зборник закона и уредаба*, LIV, 1903, 756–757.

⁴³ Према § 87 б Казненог законика, донетим 6. октобра 1899, сваки напад на члана краљевског дома који би ишао за тим да се овај усмрти, лиши слободе или прогна из земље, казниће се смрћу. *Казнени законик и кривични судски поступак*, прир. Гојко Никетић, Београд 1924, 71.

⁴⁴ *Исто*, 73–74.

⁴⁵ П. Михаиловић, *Дневници*, 15, 19; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, II, 124; Ж. Живановић, *Политичка историја Србије*, IV, 116.

„сумњивих” грађана, водило је даљем урушавању друштвених односа, свеопштем неповерењу и међусобној омрази.

Сам двор грађане је постепено свео на ранг покорне масе, којом се управљало усменом наредбом, прогласом или указом. То је једно ново друштво, о којем опширно говори Густав ле Бон, француски мислилац и психолог на прелому 19. и 20. века. У књизи *Гомила*, објављеној 1896. године, он нуди психолошки портрет друштва гомиле, која није у стању да рационално расуђује или да изрази свој став. То је гомила хипнотисаних поданика, која се најрадије поводи за инстинктом самоодржања.⁴⁶ У исто време то је и друштво лицемера који своју привидну лојалност режиму користе да приграбе личну корист или профит.⁴⁷ Угрожавање личног достојанства и егзистенције после атентата из 1899. постаје озбиљан политички проблем.

У Србији крајем 19. века на помолу је модел управе више налик једном султанату неголи уставној монархији. Правни поредак је уздрман, а људи у немилости двора могли су лако завршити на улици, или у затвору.⁴⁸ То су стварне последице неконтролисане аутократије, заведене реформама још из доба „Владановштине”.⁴⁹ После Ивањданског атентата и оснивања *Одељења за поверљиве послове*, Србија постаје земља у којој је допуштено да се дојучерашњи народни трибуни прогоне и хапсе, без доказа. Да им се по тамницама прети смрћу како би се од њих начинили добровољни денунцијанти и шпијуни двора, попут Николе Пашића. То је друштво у коме се анонимна достава и ухођење сумњивих упражњава у виду заната. Међу тајним агентима које је на брзу руку окупио Ђорђе Генчић налазила се маса банкротираних трговаца и кафеџија, као и бивших чиновника врло сумњиве прошлости. Међу њима је највише било оних који су, уз скромну месечну накнаду, били спремни да лажно оптужују сопствене суграђане.

У том свету препуном достављача и агената режима није чудно да је гмизање пред личним режимом постало уобичајени вид испољавања лојалности. Корпоративна изјава вечне оданости тренутном режиму путем јавних гласила постаје новоутврђени ритуал адорације режима Обреновића. Довољно је прочитати само део изјаве збора нишких учитеља, који врви од удворичког дискурса, сасвим недостојног апостола

⁴⁶ Gustave Le Bon, *The Crowd, A Study of the Popular Mind*, Dover Publications New York 2001, 22–28.

⁴⁷ П. Тодоровић, *Дневник*, 170–171.

⁴⁸ Juan J. Linz, *Totalitarian and Authoritarian Regimes*, Lynne Rienner Publishers 2000, 151–153.

⁴⁹ Max Weber, *Vlast i politika*, Zagreb 1999, 12–13.

просвете.⁵⁰ Насупрот тог суморног мора лојалних, јавља се усамљени глас побуне једног Радоја Домановића. Перо тог даровитог писца сачинило је најјачу могућу оптужбу против аутократије и самовоље личног режима. Горка сатира изложена у приповетки *Данга*, фантастичан је свет у коме је сасвим уобичајено да кметови и полицијски пандури јашу на леђима самих грађана. Друштво у коме „највећа грађанска врлина, јесте ропска понизност према представницима власти”.⁵¹ Објављена први пут у часопису *Звезда*, крајем 1899. године, *Данга* је парадигма личног режима последњих Обреновића, који захтева слепо удвориштво и бескичмењаштво.

Режим који је почивао на тако slabим основама дошао је до уверења да је аутократски поредак могуће преточити у један дуговечан облик владавине. Но упркос том уверењу, режим личне власти срушио се ударом изнутра, чим је краљ Александар решио да одбаци политичко турско свога оца средином 1900. године. Уместо савладарства са Миланом Обреновићем, он је погласио своју милосницу Драгу Машин за светлу вереницу. Тиме је оборен кабинет Владана Ђорђевића, а краљ Милан био принуђен на добровољно прогонство, у коме је ускоро и умро. Наредних година нови лични режим краља Александра тонуо је у све дубље компромисе, док су незадовољни млађи официри пажљиво припремали заверу која ће се окончати бруталном ликвидацијом последњих Обреновића 1903. године.

⁵⁰ *Мале новине*, бр. 256, 20. август 1899.

⁵¹ Јован Деретић, *Историја српске књижевности*, Београд 1983, 91.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Mijatovich Ch., *A Royal Tragedy*, New York 1907.

Авакумовић Ј., *Мемоари*, прир. С. Турлаков, Сремски Карловци – Нови Сад 2008. [Avakumović J., *Memoari*, прир. S. Turlakov, Sremski Karlovc – Novi Sad 2008]

Ђорђевић В., *Крај једне династије*, I, Београд 1905. [Ђорђевић V., *Kraj jedne dinastije*, I, Beograd 1905]

Зборник Закона и уредаба у Краљевини Србији, LIII, Београд 1901. [*Zbornik Zakona i uredaba u Kraljevini Srbiji*, LIII, Beograd 1901]

Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији, LIV, Београд 1903. [*Zbornik zakona i uredaba u Kraljevini Srbiji*, LIV, Beograd 1903]

Јездич К., *Ивањдански атентат и Никола Пашић*, Београд 1926. [Jezdić K., *Ivanjdanski atentat i Nikola Pašić*, Beograd 1926]

Казнени законик и кривични судски поступак, прир. Г. Никетић, Београд 1924. [*Kazneni zakonik i krivični sudski postupak*, прир. G. Niketić, Beograd 1924]

Обреновић Наталија, *Моје успомене*, прир. Љубинка Трговчевић, Београд 1999. [Obrenović Natalija, *Moje uspomene*, прир. Ljubinka Trgovčević, Beograd 1999]

Мемоари Вукашина Ј. Петровића, прир. С. Турлаков, Београд 2009. [*Memoari Vukašina J. Petrovića*, прир. S. Turlakov, Beograd 2009]

Михаиловић П., *Дневници*, прир. Ј. Милановић, Београд 2010. [Mihailović P., *Dnevnic*, прир. J. Milanović, Beograd 2010]

Николајевић Б., *Из минулих дана сећања и документи*, Београд 1986. [Nikolajević B., *Iz minulih dana sećanja i dokumenti*, Beograd 1986]

Односи Србије и Црне Горе у XIX веку 1804–1903, прир. Петар Поповић, Београд 1987. [*Odnosi Srbije i Crne Gore u XIX veku 1804–1903*, прир. Petar Popović, Beograd 1987]

Пашић Н., *Моја политичка исповест*, прир. М. Војводић, Београд 1989. [Pašić N., *Moja politička ispovest*, прир. M. Vojvodić, Beograd 1989]

Пироћанац М., *Белешке*, прир. С. Рајић, Београд 2004. [Piroćanac M., *Beleške*, прир. S. Rajić, Beograd 2004]

Раденић А., *Прогон политичких противника у режиму Александра Обреновића 1893–1903*, Београд 1972. [Radenić A., *Progon političkih protivnika u režimu Aleksandra Obrenovića 1893–1903*, Beograd 1972]

Са капетаном Д'Ормесоном 1877. 22 дана у двоколицама кроз Србију, прир. Д. Вуксановић-Анић, Београд 1980. [*Sa kapetanom D'Ormesonom 1877. 22 dana u dvokolica-ta kroz Srbiju*, прир. D. Vuksanović-Anić, Beograd 1980]

Тодоровић П., *Дневник*, прир. Латинка Петровић, Београд 1990. [Todorović P., *Dnevnik*, прир. Latinka Petrović, Beograd 1990]

Литература – Secondary Works

- Guzina R., *Opština u Srbiji 1838–1918*, Beograd 1976.
- Kostić Đ., *Dunavski limes Feliksa Kanica*, Beograd/Viminacijum 2011.
- Le Bon G., *The Crowd, A Study of the Popular Mind*, Dover Publications New York 2001.
- Lintz J. J., *Totalitarian and Authoritarian Regimes*, Lynne Rienner Publishers 2000.
- Weber M., *Vlast i politika*, Zagreb 1999.
- Whyte G., *The Dreyfuss Affair, a Chronological History*, Palgrave Macmillan 2008.
- Деретић Ј., *Историја српске књижевности*, Београд 1983. [Deretić J., *Istorija srpske književnosti*, Beograd 1983]
- Живановић Ж., *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века*, III–IV, Београд 1924–1925. [Živanović Ž., *Politička istorija Srbije u drugoj polovini devetnaestog veka*, III–IV, Beograd 1924]
- Иконић И., *Српска хумористичко-сатиричка периодика друге половине XIX и почетка XX века*, (докторска дисертација), Београд 2015. [Ikonić I., *Srpska humorističko-satirička periodika druge polovine XIX i početka XX veka*, (doktorska disertacija), Beograd 2015]
- Јакшић Г., *Из новије српске историје*, Београд 1953. [Jakšić G., *Iz novije srpske istorije*, Beograd 1953]
- Јовановић С., *Влада Александра Обреновића (1889–1897)*, I, Београд 1990. [Jovanović S., *Vlada Aleksandra Obrenovića (1889–1897)*, I, Beograd 1990]
- Јовановић С., *Влада Александра Обреновића (1897–1903)*, II, Београд 1990. [Jovanović S., *Vlada Aleksandra Obrenovića (1897–1903)*, II, Beograd 1990]
- Казимировић В., *Никола Пашић и његово доба*, I, Београд 1990. [Kazimirović V., *Nikola Pašić i njegovo doba*, I, Beograd 1990]
- Маријан В., *Повратак грофа од Такова*, Београд 2013. [Marijan V., *Povratak grofa od Takova*, Beograd 2013]
- Свирчевић М., *Локална управа и развој модерне српске државе*, Београд 2011. [Svirčević M., *Lokalna uprava i razvoj moderne srpske države*, Beograd 2011]
- Тодоровић Д., *Народни трибун Ранко Тајсић*, Београд 1983. [Todorović D., *Narodni tribun Ranko Tajsic*, Beograd 1983]
- Цицковић А., *Коста Динић*, Горњи Милановац 2012. [Cicović A., *Kosta Dinić*, Gornji Milanovac 2012]

Vladimir Jovanović

**THE RESTORATION OF THE PERSONAL AUTHORITARIAN
REGIME IN SERBIA AT THE END OF
THE NINETEENTH CENTURY**

Summary

The return to the concept of personal power between 1894 and 1903 provides clear evidence that the monarch's autocratic tendencies were still very much alive in Serbia, while civil liberties and personal dignity were, in many respects, somewhat relative categories. This became evident soon after Milan Obrenović had returned to Serbia. In the middle of 1894, the House of Obrenović began to consolidate a completely reactionary regime. Rule by decree replaced the rule of law, as in an absolute monarchy, and this was followed by the persecution of political opponents throughout the country, rigged trials and the suppression of democratic institutions, as the special style of conduct of the last Obrenovića in Serbia. Unpopular and reactionary, the Obrenović regime of personal power increasingly misused the penal system, denunciators and paid informants in the service of the court. Under such circumstances, resistance to the regime was possible only through the written word, satire and metaphor, and through the engaged novel, which revealed all the falsehoods of an unjust and violent personal regime – a regime that wholly identified itself with the role of leader of the entire nation. Ultimately, submission to the interests of the court was increasingly required from the ordinary citizen, as well as public servility before the infallible and omnipotent government of the Obrenovića.

Оригиналан научни рад

Примљен: 30.03.2021.

Коначно прихваћен за објављивање: 13.07.2021.